
ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

ԵՎՐԱՍԻԱ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
ԵՐԵՎԱՆ 2017

ՀՏԴ 821.19.0
ԳՄԴ 83.3(5Հ)
Հ 311

Kingdom of the Netherlands

ԵՎՐԱՍԻԱ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՐԱՆՈՐԿԱ

Հրատարակվում է Հայաստանում և Վրաստանում Նիդերլանդների Թագավորության դեսպանության աջակցությամբ՝ Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի (ԵՀՀ) կողմից իրականացվող «Կրոնական հանդուրժողականության և խտրականության դեմ պայքարի խթանումը Հայաստանում» նախագծի շրջանակում: Գրքում արտահայտված տեսակետները կարող են չհամընկնել Հայաստանում և Վրաստանում Նիդերլանդների Թագավորության դեսպանության կամ ԵՀՀ-ի տեսակետների հետ:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ՝

Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան, Արա Նեղոյան, Վարդան Ջալոյան, Իգարելա Սարգսյան, Անուշ Սարգսյան, Նազարեթ Սեֆերյան (թարգմ.)

Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ: [Հոդվածաշար].— Եր., Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ, 2017.— 348 էջ:

«Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ» խորագրով հետազոտությունները նպատակ ունեն ուսումնասիրել և գիտահանրամատչելի ներկայացնել հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության ակունքներն ու դրսևորումները հայալեզու՝ սերնդեսերունդ փոխանցված տեքստերում, փորձելով նաև իմաստավորված բանավեճ ծավալել դրանց շուրջ: Հետազոտություններն ընդգրկում են հայ միջնադարյան ավանդավեպերը, 19-րդ ու 20-րդ դդ. դասական արձակը, Սփյուռքի գրականությամբ հանդերձ, հետխորհրդային Հայաստանի արձակն ու դասագրքերը: Հրատարակությունը, ըստ էության, քաղվածքների էքսկուրս է ողջ հայ գրականության մարմնով, ինչն իր հերթին առանձնահատուկ հաճույք է պարգևում ընթերցողին և հպանցիկ պատկերացում տալիս հայ գրականության զարգացման միտումների մասին:

Ժողովածուն նախատեսված է ընթերցողների լայն շրջանակի համար և կարող է օգտագործվել որպես ուսումնական ձեռնարկ:

ՀՏԴ 821.19.0
ԳՄԴ 83.3(5Հ)

eISBN 978-9939-0-2419-6

© Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ, 2017

Բոլոր իրավունքները պահպանված են:

UDC 821.19.0
BBK 83.3(5A)
T 311

Kingdom of the Netherlands

Published with the support of the Embassy of the Kingdom of the Netherlands in Armenia and Georgia, within the scope of the “Promoting Religious Tolerance and Non-Discrimination in Armenia” project implemented by Eurasia Partnership Foundation (EPF). The views expressed in the book do not necessarily reflect the views of the Embassy of the Kingdom of the Netherlands in Armenia and Georgia or EPF.

EDITORIAL BOARD

Gevorg Ter-Gabrielyan, Ara Nedolyan, Vardan Jaloyan, Isabella Sargsyan, Anush Margaryan, Nazareth Seferian (transl.)

Manifestations of Tolerance and Intolerance in Armenian Literature. Collection of studies.– Yerevan, Eurasia Partnership Foundation, 2017.– 348 pages.

The studies titled “Manifestations of Tolerance and Intolerance in Armenian Literature” aim to examine the roots of tolerance and intolerance and their manifestations in Armenian language texts passed on from generation to generation, as well as to present this through an academic and popular approach, and attempt to foster a meaningful debate on these issues. The studies include Armenian medieval sagas, the classic prose of the 19th and 20th centuries along with the literature of the Diaspora, the prose of post-Soviet Armenia as well as textbooks. The book essentially provides a guided tour through the whole body of Armenian literature which, in turn, provides a particular pleasure to the reader and presents a condensed image of the tendencies for development in Armenian literature.

This collection is intended for a broad range of readers and can be used as an educational manual.

UDC 821.19.0
BBK 83.3(5A)

eISBN 978-9939-0-2419-6

Copyright © 2017 by Eurasia Partnership Foundation

All rights reserved.

ԲՈՎԱՆԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

9

ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔ

13

WELCOMING REMARKS

17

*Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան,
Անուշ Մարգարյան*
(ԱՆ)ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ԽՈՇԵՐ

27

*Gevorg Ter-Gabrielyan,
Anush Margaryan*
(IN)TOLERANCE IN ARMENIAN
LITERATURE: BRIEF REFLECTIONS

37

Հայկ Համբարձումյան
ԹՇՆԱՄՈՒՆ ԿԿԱՏՄԱՄԲ
ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՎԱՆԴԱՎԵՊԵՐՈՒՄ
ԵՎ «ՍԱՍՆԱ ԾՈՒԵՐ» ԷՊՈՍՈՒՄ

65

Միևր Քումուսյան, Լուսինե Ներսիսյան
ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ
ԱԿՈՒՆՔ ՈՒՆԵՑՈՂ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

107

Վալերի Միրզոյան
ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՋ. ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂ ԽՈՍՔ

151

Գայանե Մկրտչյան
ՋԱՐՄԱՆԱԼԻ ԵՎ ԱՆՆԱԽԱԳԵՊ
ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱԿՈՒՄՆԵՐԸ ՄՆՁՈՒՐՈՒ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

173

Լիլիթ Ավդալյան, Նարինե Հովսեփյան
ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ ՆՈՐ ԵՎ
ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

201

Աշոտ Գաբրիելյան, Արքմենիկ Նիկողոսյան
ՔՅԱՌԹՈՒԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ՈՐՊԵՍ
ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑ ԱՐԴԻ ՀԱՅ
ԱՐՁԱԿՈՒՄ

225

Կարինե Խոջայան, Արմինե Դավթյան
ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԵՄԱՆԵՐԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ,
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ, ՀԱՅՈՑ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ 9-ՐԴ,
10-ՐԴ ԵՎ 11-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆՆԵՐԻ
ԴԱՍԱԳՐՔԵՐՈՒՄ

269

Սոնա Մելիքջանյան
ԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀՀ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ
ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ ԴԱՍԱՎԱՆԴՎՈՂ ՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐՈՒՄ

291

Արա Նեղոյան
«ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ»
ՀՈԴՎԱԾԱՇԱՐԻՑ ՈՐՈՇ
ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

303

Ara Nedolyan
ON SOME OF THE IMPRESSIONS FROM THE
ARTICLES IN THE EPF SERIES “MANIFE-
STATIONS OF TOLERANCE AND INTOLE-
RANCE IN ARMENIAN LITERATURE”

315

Վարդան Զալոյան
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ԹԵՄԱ ՄԻՋԳԻՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

327

Vardan Jaloyan
LITERATURE AND TOLERANCE AS A TOPIC
FOR INTERDISCIPLINARY RESEARCH

339

MANIFESTATIONS OF TOLERANCE AND
INTOLERANCE IN ARMENIAN LITERATURE
Abstracts

ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔ

Յնս Դասմյան

Հայաստանում և Վրաստանում

Նիդերլանդների Թագավորության

արտակարգ և լիազոր դեսպան

որտեղ... (ան)հանդուրժողականության գրանցում...
անդրերկրամասերից գրանցումները հազ գրանցում...
ընտրականության գրանցումները հազ գրանցում...
գրանցումներից հազ գրանցում...
հատումները հազ

Մեծագույն հաճույքով եմ համառոտ ներածական խոսք գրում այս հող-վածաշարի համար: Ինձ համար սա վերջերս տեղի ունեցած երկու նախաձեռնությունների շարունակությունն է, որոնցում ներգրավված են եղել Նիդերլանդների Թագավորության դեսպանությունն ու Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամը (ԵՀՀ): 2016թ. նոյեմբերին Հայաստանի ամերիկյան համալսարանում (ՀԱՀ) կազմակերպված հանդիպման ժամանակ տարբեր մասնակիցների հետ քննարկեցինք հանդուրժողականության թեման ընդհանուր առմամբ, իսկ Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանը ներկայացրեց հանդուրժողականության դրսևորումը հայ գրականության մեջ: 2017թ. մայիսին Երևանում մասնակցեցի Կրոնի և համոզմունքի ազատությանը նվիրված համաժողովին:

ՀԱՀ-ում կազմակերպված միջոցառմանը խոսեցի հանդուրժողականության մասին Նիդերլանդների տեսանկյունից՝ ամփոփ ներկայացնելով վերջին 400 տարիների Հոլանդիայի պատմական զարգացումները: Խոսեցինք 19-րդ դարի վերջից և 20-րդ դարի սկզբից մեր երկրում կիրառվող «հիմնասյունային» մոտեցման մասին, երբ վերնախավը հանդես էր գալիս հասարակության առանձնացված շերտերի անունից, երաշխավորելով հանդուրժողականությունը կրոնական հիմքով տարանջատված հանրության տարբեր հատվածների՝ բողոքականների և կաթոլիկների միջև: Այդ հատվածների ներկայացուցիչները գրեթե չէին շփվում միմյանց հետ, ուստի կանխադրված հանդուրժող էին. չնայած կարելի է ասել, որ նրանք ավելի շուտ անտեղյակ էին, քան հանդուրժող: Այս ժողովածուի հողվածներից մեկում ես նկատեցի նման զարգացումներ, երբ հիերարխիկորեն տարանջատված հայ

հասարակության մեջ վերնախավն էր ապահովում հանդուրժողականությունը:

Ինձ չէին խնդրել քննարկել հոլանդական գրականությունը հանդուրժողականության տեսանկյունից, սակայն ընթերցելով այս ժողովածուի հոդվածների ամփոփագրերը, ես չէի կարող չնկատել, որ հայ գրականության մեջ դրսևորված անհանդուրժողականությունը թերևս ունեցել է իր նախատիպը հոլանդական գրական պատմության մեջ: Ընթերցելով այս տեքստերը, ես պատկերացնում եմ ավանդական հասարակություն, որն իրեն վեր է դասում հարևան և մրցակից հասարակություններից ու ժողովուրդներից: Ուստի ես այս հոդվածները դիտարկում եմ որպես դաս, հայելի, ինչպես ինձ, այնպես էլ հայ ընթերցողի համար. մենք՝ մարդ արարածներս, մեզ այլ անձանցից վեր դասելու հակում ունենք, որը կարող է ընդհանուր առմամբ անհանդուրժողականության, իսկ մասնավորապես՝ անհանդուրժողական վարքագծի դրսևորման հանգեցնել:

Նման տպավորություն ստացա հայկական դպրոցներում Հայոց եկեղեցու պատմության դասավանդման վերաբերյալ ամփոփագրերը կարդալիս ևս: Հաշվի առնելով հայոց պատմության և Հայաստանի գոյատևման համար մղված պայքարի առանձնահատուկ բնույթը, այս դասերը շատ ավելի կարևոր են, քան պարզապես պատմության դասերը: Ներկայացված նյութերից ես եզրակացրեցի, որ դրանք ինչ-որ առումով կարող են դիտվել որպես կրոնական և քաղաքական քարոզչություն: Ինձ, որպես բողոքական տարրական դպրոց հաճախած տղայի, կրթել են պատկերացմամբ, որ գոյություն ունի կրոնական պատկանելությամբ պայմանավորված պատմական եռանկյունի. Աստված, Նիդերլանդներ և Օրանացիների արքայատուն (the House of Orange): Եթե ավելի ընդլայնեմ, ամուր կապ կար Նիդերլանդների՝ որպես Հյուսիսային ծովի մոտ գտնվող բողոքականների (այլոց նկատմամբ հանդուրժող) ապաստանի և Իսրայել երկրի ու նրա ժողովրդի միջև, ընդ որում, ոչ միայն 1946-1948 թթ. հետո (երբ ստեղծվեց Իսրայել պետությունը), այլ առհասարակ հրեա ժողովրդի հետ:

Այս նմանությունը քննարկելիս հիշեցնեմ, որ ես իմ կրթությունը որակեցի որպես «բողոքական»: Պայմանագրի վրա հենված «հիմնասյունային» այդ մոտեցման շնորհիվ Նիդերլանդներում դպրոցները եղել և այսօր էլ մնում են քիչ թե շատ մասնավորեցված: Որոշ սահմանափակումներով՝ բոլոր խմբերը (ոչ միայն կրոնական կողմնորոշմամբ, նաև, օրինակ, կրթական մոտեցումներով առանձնացող, ինչպես Դալտոնի, Մոնտեսորիի և Շտայների մանկավարժական ուսմունքների հետևորդները) կարող են ստեղծել դպրոցներ, որոնք, մասնավոր լինելով հանդերձ, ստանում են նույնքան պետական ֆինանսավորում, որքան հանրային դպրոցները: Սա հանգեցնում է կրթության, որում առարկաներն ավանդական անվանումներ ունեն, ինչպես օրինակ, պատմություն և կրոն: Սակայն, ի վերջո, բոլոր աշակերտները պիտի իրենց դրսևորեն հիմնարար և չեզոք չափա-

նիշներին համապատասխան: Ինչպես նկատում եք, սպասելիք կա, որ տարբեր կարծիքները լինելու են գլխավոր հոսք. կախված անհատից և նրա կրթությունից՝ յուրաքանչյուրն ունենալու է իր կարծիքը:

Որպես պատմաբան ես սովորել եմ ընդունել, որ պատմությունը հեռու է չեզոք և օբյեկտիվ արվեստ լինելուց. այն միջոց է, որով մարդիկ *հաշվի են նստում*՝ իրենց անցյալի և մշակույթի հետ, ուրեմն պատմությունն արդեն իսկ կանխադրված սուբյեկտիվ է: Ես նույնիսկ սովորել եմ ընդունել ավելի հեռուն գնացող պնդումը, որն ասում է. «Լինելով կողմնակալ՝ կարող ես լինել անկողմնակալ»:

Հայաստանում չկա նմանօրինակ տարանջատում կրթության ոլորտում: Աշակերտներն ու նրանց ծնողներն ունեն հիմնականում մեկ տարբերակ՝ հանրակրթական դպրոց: Սա կարող է հանգեցնել իրավիճակի, երբ եզդի երեխաներին դասավանդում են «Եկեղեցու պատմություն», այն էլ՝ Հայ առաքելական եկեղեցու, կարծես նրանք քրիստոնյա են: Պատմականորեն այս ամենը կարելի է և բացատրել, սակայն իրավական առումով սա կարող է քննադատության տեղիք տալ, հատկապես (էթնիկ և կրոնական) փոքրամասնությունների հանդեպ հարգանքի դրսևորման տեսանկյունից:

Այս առումով սույն ժողովածուի հրապարակումը ճիշտ ժամանակին է: Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարությունը պատրաստվում է հրապարակել կրոնական ազատությունների մասին օրենքի մի նախագիծ, որը կարծես կրկին հատուկ կարգավիճակ կշնորհի Հայ առաքելական եկեղեցուն՝ առանձնացնելով այն այլ եկեղեցիներից և կրոններից: Սա կրկին կարող է հիմնավորվել հայոց պատմությամբ, սակայն չի կարող համապատասխանել աշխարհիկ պետություն լինելու Հայաստանի դիրքորոշմանը և կրոնի ու հավատքի ազատության մասին միջազգային նորմերին: Սա կարող է հանգեցնել չհիմնավորված տարբերակման ոչ միայն կրոնների և եկեղեցիների, այլև տարբեր կրոններ և (կամ) հավատքներ դավանող անձանց միջև, ստեղծելով քաղաքացիների երկու կատեգորիա. Առաքելական եկեղեցու հետևորդներ և այլք: Կրթական պաշտոնական ծրագրերն էլ եթե հավելենք, սա կարող է պարտադրել պատմության, մշակույթի և կրոնի հանդեպ գերիշխող տեսակետ, որն օտարում է աշակերտներին իրենց անցյալից, միմյանցից և/կամ (վատագույն դեպքում)՝ հենց իրենցից:

Մյուս կողմից, ամփոփագրերում, որոնցում քննարկվում էր կրոնը, ես երբեմն զգում էի որոշակի քամահրանք: Նման քամահրանքը կամ առնվազն գայրույթը բացատրելի է, քանի որ շատ դժվար է դրական գնահատել մի համոզմունք կամ գաղափարախոսություն, որն իր իրավասությունը հիմնում է դիտորդի վերահսկողությունից դուրս գտնվող աղբյուրի վրա: Կրոններն ինքսին ունեն անհանդուրժողական լինելու հակում, քանի

որ դրանք դավանողները վստահ են, կամ նույնիսկ գիտեն, որ դավանում են ճշմարտություն, կամ նույնիսկ միակ ճշմարտությունը, որը վեր է հերքելիությունից: Եվ եթե նրանք նաև իրենց առաքելությունն են համարում սեփական կրոնը տարածելը, էլ չասած եռանդով լծվում են այդ գործին, ապա կարելի է սպասել ընդհարումներ:

Այդուհանդերձ, ես հույս ունեմ և վստահ եմ, որ բոլոր ընթերցողները և մարդիկ ընդհանրապես հավասար են և պիտի օգտվեն միջազգայնորեն ընդունված ու օրենսդրորեն ձևակերպված մարդու իրավունքներից: Այդ իրավունքները ստիպում են մեզ հաշվետու լինել, թե ինչպես ենք կիրառում դրանք մենք՝ մարդ արարածներս, քաղաքացիներս, ժողովուրդներս և ազգերս: Վստահ եմ, որ բոլորս բաց ենք նման հաշվետվողականության հանդեպ և հուսով եմ, որ այս գիրքը կնպաստի (ան)հանդուրժողակա՛նության համար հաշվետու լինելու իրազեկման բարձրացմանը:

WELCOMING REMARKS

*H.E. Mr. Jos Douma,
Ambassador of the Kingdom
of the Netherlands to
Armenia and Georgia*

գրքի (ան)ճանաչողականության գրական
անբարոյականության գրականության
անբարոյականության գրականության
անբարոյականության գրականության
անբարոյականության գրականության
անբարոյականության գրականության
անբարոյականության գրականության
անբարոյականության գրականության
անբարոյականության գրականության
անբարոյականության գրականության

It is with utmost pleasure that I am writing some introductory remarks for this collection. For me, it is a follow-up of two recent activities involving the Embassy of the Kingdom of the Netherlands and EPF. In November 2016, I discussed with a varied audience at the American University of Armenia (AUA) the topic of tolerance in general, while Gevorg Ter-Gabrielyan discussed tolerance in Armenian literature. In May 2017, I participated in a Conference in Yerevan on Freedom of Religion and Belief.

At the AUA event, I was able to discuss tolerance from a Dutch perspective. I shared Dutch historical developments over the past 400 years with the public. The pillarised Dutch society of the late 19th and early 20th centuries was discussed: elites were acting on behalf of segregated parts of society, guaranteeing tolerance between the religiously defined pillars in society, like the Protestants and Catholics. Individuals in these pillars hardly interacted, and so they were tolerant by default – although you might say that they were more ignorant than tolerant. In one of the articles in this collection I notice similar developments, where in a hierarchically defined Armenian society, the elite assured tolerance.

I was not asked to discuss Dutch literature from a tolerance perspective, but reading the abstracts of this collection’s articles, I cannot but recognise that the identified intolerance in Armenian literature has similarities to Dutch literary history. From the texts, I get a picture of a traditional society that feels superior to neighbouring and competing societies and peoples. I therefore regard these articles as a lesson, a mirror to me as much as to the Armenian reader: we as

---

humans have the weakness of feeling superior to others, which might lead to intolerance in general and to intolerant behaviour in particular.

I had a similar impression when reading the abstracts on teaching the history of the Armenian Church in Armenian schools. Given the nature of Armenian history and its struggle for survival, these lessons have been of greater importance than mere history lessons. From the presented material, I can conclude that these lessons can be regarded as a sort of religious and political propaganda. I myself, as a young boy, attended a protestant primary school, and was educated as if there was a historical religiously defined triangle: God, Netherlands and (the House of) Orange. Somewhat wider there was a close bond between the Netherlands as a haven for Protestants (and tolerant to others) at the North Sea and the people and country of Israel, not only since 1946-1948 (when Israel was created), but with the Jewish people at large.

When discussing this similarity, I specified my education as “Protestant”. Thanks to this contractual pillarisation, schools in the Netherlands were and still are more or less privatised. Under certain restrictions, all groups (not only religiously defined, but also, for instance, according to views on education – like Dalton, Montessori and Steiner) can start a school, which is run privately but state-funded to the same extent as public schools. That leads to education that defines subjects like history and religion. But then, in the end, all students have to perform to basic and neutral criteria. You notice that differing views are supposed to be mainstream, depending on the individual and his/her education.

As a historian, I have learnt to accept that history is far from a neutral and objective art: it is the way people *render account for* their past and culture, so it is subjective by default. I even have learnt to accept the rather far-fetched statement that ‘by being partisan you can be impartial’.

Armenia does not know this type of division in education. Pupils and their parents usually have only one option for schooling – the public school. That might lead to Yezidi children being educated in ‘church history’ as if they were Christian and even more specific Armenian Apostolic. Historically that might be explicable, but legally it might be open for criticism, especially from the perspective of respect for (ethnic and religious) minorities.

This notion makes the publication of this collection extremely timely. The Ministry of Justice of the Republic of Armenia is about to publish a bill on religious freedoms, which gives a very special position to the Apostolic Church, singled out from other churches and religions. Again, that may be justified by Armenia’s history, but might not be reconciled with Armenia’s position as a secular state and with international standards on Freedom of Religion and Belief.

It may lead to unjustified differentiation, not only between religions and churches, but also between people with different religions and/or beliefs, creating two categories of citizens – Apostolic and others.

Combined with the official curriculum, it might enforce a dominant view on history, culture and religion that alienates pupils from their background, from each other and/or (and worst) from themselves.

On the other hand, I sensed sometimes a certain disdain in the abstracts when religion is discussed. Such disdain or at least irritation is explicable, since it is very difficult to appreciate positively a conviction or ideology that derives its authority from a source beyond the observer's control. Religions have by themselves even the tendency to be intolerant, because its believers trust—and even know—that they share a truth, or even *the* truth, that is beyond falsification. If these believers also take on a missionary duty or zeal, then conflicts can be expected.

Still, I hope and trust that for all readers, humans are equal and should enjoy the internationally accepted and codified human rights. These rights make us accountable for the way we execute our rights as human beings, citizens, peoples and nations. I trust we are all open for this accountability and I hope this book will contribute to raising awareness of being accountable for our (in)tolerance.

(ԱՆ)ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ. ԽՈՎԵՐ

Անուշ Մարգարյան
Եվրասիա համագործակցություն
հիմնադրամ
սահաագծի ղեկավար

Գևորգ Տեղ-Գաբրիելյան
Եվրասիա համագործակցություն
հիմնադրամ
գլխավոր տնօրեն

Ամփոփագիր

Հեղինակներն անդրադառնում են Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի (ԵՀՀ) «Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ» խորագրով հետազոտություններ իրականացնելու գաղափարին՝ նշելով ծրագրի եզակիությունն ու առանձնացնելով հետազոտությունների բովանդակային որոշ բացահայտումներ: Վեր է հանվում «հանդուրժողականություն» եզրի կիրառման այն թեզաուրուսն ու քարտեզային ձևակերպումը, որն առարկայացել է հետազոտական աշխատանքների ու դրանց խորքային վերլուծությունների արդյունքում: Ներկայացվում են անհատի մոտ ու հասարակության մեջ հանդուրժողականության կամ անհանդուրժողականության ձևավորման փուլերը: Հաստատվում է թեզը, որ ժամանակակից հանդուրժողականությունը երիտասարդ արժեք է. այն ձևավորվել է մարդկության պատմության այն ժամանակաշրջանում, երբ հասարակությունում ավելացել է իրավահավասար մարդկանց թիվը:

Հեղինակների համոզմամբ այս հոդվածաշարը բացառիկ հնարավորություն է «հանդուրժողականություն» հիմնարար արժեքի շուրջ մարդու իրավունքների, կրթության, քաղաքականության, մշակույթի և այլ բնագավառների ներկայացուցիչների հետ խորքային քննարկումներ ծավալելու համար, հայաստանյան հասարակարգում դրա ճիշտ ընկալման ու վերաիմաստավորման առումով: Որպես հետևություն նշվում է, որ հետազոտությունները օգտակար կարող են լինել հատկապես կրթական գործընթացում:

Բանալի բառեր — (ան)հանդուրժողականություն, հայ հին, նոր ու ժամանակակից գրականություն, (ան)հանդուրժողականություն ու դասագրքեր, տարբերության իրավունք, համագործակցություն

Առաջին էլեկտրոնային գրախանութը Հայաստանում

Այս գիրքն անվճար է և նրա ամբողջական տարբերակը կարդալու համար

անհրաժեշտ է ձեռք բերել այն և ներբեռնել ԻՎ գրքեր բաժնից:

Անցնել գրքի էջ